

Попова Т.Л.,
аспірант кафедри соціальної
і гуманітарної політики НАДУ

Соціальне залучення: концептуальні підходи до визначення

У статті проаналізовано та узагальнено підходи до визначення соціального залучення, розкривається зміст поняття “соціальне залучення” і воно зіставляється з протилежним йому терміном “соціальне відторгнення”. Сформульовано авторське визначення поняття соціального залучення.

Ключові слова: соціальне залучення, соціальне відторгнення, процес соціального залучення, суспільство, соціальна справедливість, соціальна політика.

Попова Т.Л. Социальное вовлечение: концептуальные подходы к определению

В статье проанализированы и обобщены подходы к определению социального вовлечения, раскрывается содержание понятия “социальное вовлечение” и оно сопоставляется с противоположным ему термином “социальное отторжение”. Сформулировано авторское определение понятия социального вовлечения.

Ключевые слова: социальное вовлечение, социальное отторжение, процесс социального вовлечения, общество, социальная справедливость, социальная политика.

Popova T.L. Social inclusion: conceptual approaches to the definition

The article is devoted to the analysis and generalization of the approaches to social inclusion, revealed the content of the concept of “social inclusion” and compared it with inverse term social exclusion. Author formulated a definition of social inclusion.

Key words: social inclusion, social exclusion, process of social inclusion, society, social justice, social policy.

Постановка проблеми. Україна проголосила себе соціальною правовою державою. Вищою цінністю такої держави є особистість та її права, які гарантуються справедливістю. Соціально-економічні відносини, що склалися в Україні останнім часом, породили нові грані соціальної несправедливості та нові аспекти соціальної нерівності. Триває процес поляризації суспільства. Існує колосальний розрив у забезпеченості різних груп населення економічними, соціальними, культурними, кваліфікаційними та іншими видами ресурсів. У певної частини українського населення ці ресурси практично відсутні. У цьому разі можна говорити про соціальне відторгнення, яке є важким тягарем і перешкодою на шляху розвитку та соціального прогресу українського суспільства.

Подолання соціального відторгнення, зниження його ризиків стає найважливішим завданням вітчизняної соціальної політики і функцією соціальних інститутів як гарантів стабільності українського суспільства. Поступово в науковий і соціально-політичний дискурс входить поняття “соціальне залучення”, яке розглядається як протиставлення відторгненню і, по суті, зводиться до усунення причин останнього. Однак поняття соціального залучення не має однозначного та чіткого визначення, що призводить до взаємного нерозуміння учасників обговорення цього питання. Причина – відсутність наукової опрацьованості цієї проблематики. До цього часу термін “соціальне залучення” не увійшов у широкий науковий обіг і не визначений у нормативних актах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання проблеми. Визначити поняття та сутності соціального залучення, або соціальної інклюзії (від англ. *social inclusion*), та відторгнення, або соціальної ексклюзії (від англ. *social exclusion*), вже тривалий час намагаються науковці різних країн. Соціологічний аналіз проблем соціального відторгнення та його подолання найбільш широко

представлений у роботах зарубіжних учених і базується на теоріях стратифікації й соціального відчуження К.Маркса і М.Вебера, соціальної структури Е.Гідденса, соціальних систем Н.Лумана та концепції соціальних змін П.Штомпки. Визначення поняття соціального відторгнення, аналіз його форм і причин, обґрунтування різних методологічних підходів до дослідження відторгнення містять роботи П.Абрахамсона, Ч.Гора, В.Джадда, Дж.Девіса, Н.Кабіра, Р.Кастеля, Р.Ленуара, Р.Лістера, С.Паугама, Р.Рендольфа, Х.Сільвер, А.Турейна і багатьох інших британських та французьких дослідників. Питанням визначення поняття соціального залучення (інклюзії) присвятили свої роботи такі зарубіжні вчені, як Р.Аткінсон, Р.Діменштейн, Г.Ендрюайт, Р.Левітас, Е.Марльє, Л.Уїлсон, Е.Фелпс та ін.

Не залишили поза увагою цю проблему й сучасні російські дослідники. Дослідженню соціальної політики в термінах ексклюзії / інклюзії, виділенню найважливіших ознак цього процесу та стану присвячені роботи таких учених, як М.Астоянц, Ф.Бородкін, М.Єфлова, І.Ларінова, Н.Ловцова, Л.Корель, Д.Мохов, Н.Тихонова, Ш.Рамон, П.Романов, І.Россихіна, Л.Солдатова, В.Шмідт, Е.Ярська-Смирнова, В.Ярська та ін.

Серед вітчизняних науковців, які досліджують природу та проблеми соціального відторгнення, можна назвати О.Давидюк, Г.Ліхоносову, О.Макарову, С.Оксамитну, О.Рєвнівцеву, Н.Толстих, В.Хмелько та ін. Донедавна українські науковці досліджують питання щодо необхідності соціального залучення. Однак частіше йдеться про соціальну інклюзію в контексті “інклюзивної освіти”. В науковому та суспільно-політичному дискурсі термін “соціальне залучення” трапляється вкрай рідко. У вітчизняній практиці є кілька спроб комплексно представити цю проблему (С.Бабенко, О.Балакірева, В.Дмитрук, Р.Жиленко, В.Звонар, Н.Ільченко, Е.Лібанова, Ю.Савельєв).

Зазначимо, що на сьогодні сталих україномовних аналогів категорій “social inclusion” та “social exclusion” ще не існує. В україно- та російськомовній літературі вживаються як терміни “інклюзія” і “ексклюзія”, так і “включення” й “виключення” та рідше – “відторгнення” і “залучення”, які є аналогом англійських термінів “inclusion” та “exclusion”. У статті ці терміни будуть вживатися як синоніми.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. В Україні практично відсутні роботи щодо узагальнень різних підходів до тлумачення і визначення соціального залучення.

Мета статті – дослідження та узагальнення концептуальних підходів щодо визначення поняття й сутності соціального залучення, з’ясування змісту і співвідношення понять соціального відторгнення і соціального залучення, формулювання поняття соціального залучення на підставі аналізу наукових праць.

Виклад основного матеріалу. Концепція соціального залучення нерозривно пов’язана з теорією соціальної ексклюзії (відторгнення), яка сформувалася на початку 70-х рр. ХХ ст. у Франції. Рене Ленуар (Державний секретар з соціальних питань уряду Франції), якому приписується авторство поняття “соціальне виключення”, визначив соціально виключені групи як групи людей із усіх соціальних категорій, які не були охоплені системою соціального захисту. До них належали люди з розумовою або фізичною інвалідністю, літні люди, діти, які зазнали насильства, правопорушники, батьки-одиначки, сім’ї з проблемами, маргінали та ін. [8, с. 28]. Такий підхід до виключення акцентує увагу на нерівномірному розподілі благ у суспільстві і доступі до його ресурсів, і внаслідок цього, – недостатньому задоволенні потреб людей.

Умовою створення нової теорії став перехід до постіндустріального суспільства, яке сприяло розвитку нових форм соціальної стратифікації. Становлення теорії соціальної ексклюзії стало спробою пояснення західноєвропейськими вченими проблем бідності та маргіналізації.

Пізніше теорія соціальної ексклюзії охопила більш широку проблематику і розглядалася як відображення розриву соціальних і символічних зв'язків між окремими особами та суспільством і нездатністю держави до встановлення солідарності. Автором такого підходу є Хіларі Сільвер [13, с. 538], яка вважає, що саме солідарність є ключовою складовою для розуміння процесів соціального виключення і забезпечення включення суспільства. Саме така “парадигма” соціального відторгнення дістала найбільшого поширення у 1980-х рр. в Європі, коли безпосередньо і почала формуватися концепція соціального відторгнення/залучення у відповідь на кризу держави загального добробуту та страх перед дезінтеграцією суспільства, зумовленою соціально-економічними негараздами.

Згодом, у середині 1990-х рр., сформувався інший погляд на соціальне відторгнення: на відміну від класової стратифікації, що передбачає поділ людей на вертикальні верстви, ексклюзія відображає горизонтальну диференціацію на “інсайдерів” і “аутсайдерів” [1, с. 158]. Такий підхід став основою формування концепції соціального залучення, яка прийшла на зміну концепції соціального захисту в ЄС. Країни ЄС, які до цього намагалися боротися з бідністю, переключилися на подолання соціального відторгнення, і в середині 1990 – на початку 2000 рр. відбувся перехід від держави “пасивного соціального захисту”, що сприяла залежності та браку ініціатив, до держави “активного соціального захисту”, або соціального залучення, що надає можливості та формує особисту відповідальність [6, с. 35].

Саме у цей час почали з'являтися перші серйозні теоретичні спроби сформулювати вичерпні визначення термінів “соціальне залучення” та “соціальне відторгнення”, встановити можливі наслідки соціального відторгнення, визначити набір його ключових індикаторів та розробити оптимальні способи подолання цього стану. У соціологічних дослідженнях почали активно використовуватися концепти “соціальне залучення” і “соціальне відторгнення”. Із середини 1990-х рр. вони широко вживаються у зарубіжних соціологічних публікаціях, пов'язаних з дослідженнями бідності, якості життя, ринку праці, безробіття, міграції, забезпечення доступу до необхідних життєвих ресурсів, реалізації громадянських прав. А на початку 2000-х рр. вже і в українській соціології у різних контекстах почали використовуватись ці концепти.

Сьогодні концепт “соціальне залучення” або “соціальна інклюзія” не має класичного наукового визначення. Однозначного підходу до визначення поняття “соціальне залучення” не виробили навіть його західні дослідники. Для розуміння сутності соціального залучення розглянемо деякі концептуальні підходи сучасного наукового дискурсу до його визначення.

Так, британські економісти А.Аткінсон та Е.Марльє визначають соціальне залучення як процес, спрямований суспільством на боротьбу з бідністю і соціальним відторгненням [11].

У дослідженнях польського соціолога П.Штомпки природа та сутність соціального залучення визначається через поняття інклюзивної групи. На його думку, групи, належність до яких обумовлена строгими вимогами, особливими умовами і процедурами, називаються ексклюзивними, або елітарними. Ті ж групи, в які кожен, хто бажає, може відразу вступити, він називає інклюзивними, або загально-

доступними, тобто це відкриті групи, куди можуть включатися всі, хто бажає. Це – професійні групи, локальні спільноти або громади, колективи людей, що живуть на одній загальній території, групи, в рамках яких люди, як правило, особисто знають один одного і спільно здійснюють дії, що становлять значну частину їх життєвої активності. Члени таких груп вважають свою належність до них основою, або найважливішим елементом індивідуальної ідентичності [9, с. 215–237].

Американський економіст Е.Фелпс ототожнює поняття соціального залучення з подоланням межі бідності і розуміє його як наявність оплачуваної роботи у формальній економіці, яка дає заробіток, необхідний для того, щоб бути самодостатнім, у свою чергу, американський соціолог Л.Уїлсон, ототожнюючи соціальну інклюзію із солідарністю, пропонує вимірювати її через індекс згуртованості і міру конфліктності суспільства або громади [6, с. 38].

На думку непальського соціолога Н.Равала, соціальне залучення може бути визначене лише щодо соціального відторгнення, і ці концепти є двома нерозривними частинами одного явища [12, с. 171].

Такий підхід поділяють також російські науковці М.Астоянц та І.Россихіна. Спираючись на роботи німецького соціолога Н.Лумана, в яких він вказує на можливість соціальної ексклюзії як негативної форми соціальної інтеграції, автори стверджують, що соціальній ексклюзії слід протиставляти соціальну інклюзію і ці поняття не можуть розглядатися у відриві один від одного. При цьому вони вважають, що, “визначаючи деяким чином фактори соціальної ексклюзії, ми тим самим визначаємо спрямованість наших подальших дій щодо боротьби із соціальним виключенням шляхом впливу саме на ці чинники і, отже, намічаємо шляхи соціальної інклюзії відповідно до цього визначення” [2, с. 55].

Російська дослідниця В.Ярська зазначає, що новим кодовим знаком для позначення прагнення щодо подолання нерівності, здобуття свободи і нової якості життя стає соціальна інклюзія, під якою в широкому сенсі розуміють демократичну акцію включення індивіда або групи до ширшої спільноти з метою залучення до діяльності чи культурного процесу [10, с. 11].

Російський соціолог Л.Солдатова визначає соціальну інклюзію як процес, що передбачає сукупність регулюючих заходів та самоорганізації суспільства, спрямований на підвищення ступеня активної участі в житті суспільства індивідів або груп при всіх особливостях їх демографічних, економічних, політичних і культурно-духовних характеристик [7, с. 105].

Українська дослідниця С.Бабенко розглядає двобічний механізм ексклюзії – включення, що забезпечує розмежування груп з нерівними можливостями або відкриває доступ до ресурсів. Автор використовує терміни “ексклюзія” і “включення” для аналізу динаміки соціальної структури і міжгрупових взаємодій та концептуалізує їх як аспект відтворення, закріплення та сприйняття соціальних нерівностей [3, с. 49–52].

Н.Ільченко та Р.Жиленко, спираючись на ідеї російсько-американського вченого П.Сорокіна, вважають, що соціальне включення може відбуватися, по-перше, шляхом підвищення соціального статусу особи чи групи осіб (висхідна мобільність) за умови, що новий статус надасть їм більшого впливу на всі аспекти життя громади та суспільства в цілому, по-друге, шляхом повернення особи чи груп осіб до загальноновизнаної соціальної ієрархії [4, с. 3]. Саме в цьому і полягає складність соціального включення, адже кожна соціальна група чинить опір входженню до неї нових членів, “виставляючи” так звані “соціальні бар’єри”. Залежно від групи такими

бар'єрами можуть бути гроші (певний їх обсяг), рівень культури, рівень освіченості, професійні навички, стиль життя тощо. Для їх подолання особа повинна, крім бажання, мати ще й достатні ресурси та готовність долати ці бар'єри [5, с. 102].

Існують й інші підходи до визначення соціального залучення. До нього відносять можливість реалізації громадянських прав, політико-правове визнання, доступність освіти, у тому числі для людей з особливими потребами, і в цьому разі зводять соціальну інклюзію до інклюзивної освіти [6, с. 38].

Аналіз численних публікацій і досліджень показує, що конструкт "соціальне залучення" є багатозначним. Його зміст охоплює різні аспекти життя, включаючи економічні, соціальні, політичні та психологічні. Незважаючи на певні відмінності в інтерпретаціях, існує їх певна єдність: по-перше, соціальне залучення визначається як явище, протилежне соціальному відторгненню, по-друге, ці інтерпретації передбачають спільний цільовий орієнтир – боротьбу із соціальним відторгненням.

Відповідно існують різні підходи до визначення сутності соціального залучення. Соціальне залучення розглядається з позицій економічного, соціологічного і філософського підходів.

За економічним підходом, соціальне залучення – це спосіб усунення бар'єрів (бідність і економічна нерівність) на шляху до участі й доступу до ресурсів і можливостей. Згідно із соціологічним підходом досліджуваний феномен – це процес, спрямований на подолання обмежень до загальноприйнятих прав і дискримінації від інститутів інтеграції. Філософський підхід розглядає соціальне залучення як можливість повернення соціального суб'єкта до активної соціальної діяльності.

На цей час як у науковому, так і політичному дискурсах особливого поширення набув економічний підхід до визначення соціального залучення.

Так, існуючі сьогодні практики соціального залучення в країнах ЄС зводяться до боротьби з бідністю, соціальним відторгненням та безробіттям.

Західні дослідники питання соціального залучення розглядають переважно в контексті вироблення політики соціального залучення. Це зумовлено пошуком шляхів знищення бідності та подолання соціального відторгнення, а також побудови моделі майбутнього розвитку ЄС, яка б сприяла досягненню стратегічної мети Євросоюзу щодо економічного зростання, збільшення кількості робочих місць, більшої соціальної єдності, забезпечення добробуту громадян, підвищення рівня людського розвитку. Сьогодні у доповідях, експертних звітах, офіційних документах ЄС соціальне залучення вивчається в контексті формування спільних європейських цінностей, вироблення спільного бачення майбутнього ЄС, а також формування та реалізації різних напрямів спільної європейської політики (політики соціального залучення, політики зайнятості, політики згуртування тощо).

За визначенням Європейської Комісії, соціальне залучення – це процес, що забезпечує для тих, хто має ризик бідності та соціального відторгнення, можливості та ресурси, необхідні для того, щоб повною мірою брати участь в економічному, соціальному та культурному житті, досягти рівня життя та добробуту, що відповідають нормальним стандартам у суспільстві, в якому вони живуть. Соціальне залучення забезпечує людям більш широкі можливості для участі у процесі прийняття рішень, що впливають на їхнє життя, та доступ до основних прав [8, с. 29].

Такий підхід до визначення соціального залучення характеризує його як досить складний процес виходу зі стану соціального відторгнення, який передбачає виявлення основних причин соціального відторгнення для їх подальшого усунення і забезпечення участі та інтеграції в громадські інститути і соціальні мережі.

Вивчення й аналіз підходів до розуміння сутності соціального залучення показує, що до його визначення, як правило, застосовується змішаний підхід, коли в одному визначенні соціальне залучення тлумачиться і як процес, і як соціальні зв'язки, і як спроможність спільноти до формування власної ідентичності тощо.

Висновки з дослідження. Концепція соціального залучення виникла у західноєвропейських країнах у відповідь на зростаючу соціальну несправедливість, яка стала наслідком нових умов на ринку праці, та невідповідності існуючої системи соціального захисту, які не могли задовольнити потреби різноманітних верств населення.

Згадана концепція має відносно недавнє походження і досліджується протягом останніх трьох десятиліть. Незважаючи на це існує чимало наукових публікацій, у яких розглядаються витoki та зміст концепту “соціальне залучення”. Також за цей час здійснено чимало досліджень емпіричного характеру.

Поява концепту “соціальне залучення” пов'язана із вирішенням найсерйознішої проблеми сучасності – відторгнення все більшої кількості людей від повноцінної участі у суспільному житті, тому в наукових публікаціях і соціально-політичному дискурсі спостерігається повне підпорядкування концептуалізації соціального відторгнення.

Сьогодні соціальне залучення – це термін, який більшою мірою відображає новий погляд на місце людини в суспільстві. Саме в концепції соціального залучення велика увага приділяється правам людини і обмеженню цих прав, що являє собою альтернативу традиційному розгляду проблем уразливих верств населення крізь призму соціальних гарантій, що призводить до звуження каналів допомоги через економічні транші та соціальні послуги. Фактично соціальне залучення є процесом змін у всіх сферах суспільного буття, що спрямований на утвердження соціальної рівності.

Нині концепція соціального залучення має широке практичне застосування: на рівні міжнародних організацій, держав розробляються механізми соціального залучення, що, безумовно, впливає на зовнішню і внутрішню соціальну політику. Сьогодні політика соціального залучення є пріоритетом провідних європейських країн, передусім країн ЄС, яка спрямована на розв'язання проблем дискримінації та обмеженого доступу до джерел підвищення добробуту й основних механізмів інтеграції в умовах постіндустріального суспільства.

Слід зазначити, що з огляду на євроінтеграційні прагнення України необхідними є вироблення і реалізація соціальної політики, спрямованої на соціальне залучення, відповідно до існуючої у країнах ЄС практики. Задля цього необхідним є формування власної теоретичної бази з цієї проблематики (враховуючи особливості вітчизняних політик і державного устрою) і вироблення відповідного практичного інструментарію реалізації процесу соціального залучення.

Отже, соціальне залучення сьогодні використовується і як науковий термін, і як інструмент соціальної політики, що відображає активний підхід до соціального добробуту, спрямований на розвиток людини, який передбачає не просто усунення бар'єрів та ризиків, а у цілому зміну концепції соціальної політики.

З огляду на викладене вище соціальне залучення можна визначити як бажану ситуацію, при якій всі члени суспільства мають достатні можливості й ресурси для повноправної і повноцінної участі в усіх сферах суспільного життя, а за рівнем забезпечення соціальної безпеки вони перебувають у рамках, які вважаються нормальними для певного суспільства.

Перспективи подальших розвідок. У подальшому є потреба аналізу і вивчення суспільних детермінант соціального залучення.

Список використаних джерел

1. *Абрахамсон П.* Соціальна ексклюзія і бідність / П. Абрахамсон // *Общественные науки и современность.* – 2001. – № 2. – С. 158–168.
2. *Астоянц М. С.* Соціальна інклюзія: попытка концептуалізації і операціоналізації поняття / М. С. Астоянц, И. Г. Россихина // *Изв. Юж. федеральн. ун-та. Педагогические науки.* – 2009. – № 12. – С. 51–58.
3. *Бабенко С. С.* Соціальна включенність і соціальна ексклюзія: нове измерение соціальних нерівностей в сучасному суспільстві / С. С. Бабенко // *Методологія, теорія і практика соціологічного аналізу сучасного суспільства* : зб. наук. пр. – Х. : Видавн. центр ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2007. – С. 49–55.
4. *Ільченко Н.* Соціальне включення: теорія і практика / Н. Ільченко, Р. Жиленко // *Екон. розвиток громади.* – 2006. – № 2. – С. 2–6.
5. *Рєвнівцева О. В.* Соціальне виключення: проблеми визначення та дослідження / О. В. Рєвнівцева // *Демографія та соц. економіка.* – 2008. – № 1. – С. 98–106.
6. *Савельєв Ю.* Суперечності концепції соціального виключення і включення: вплив соціально-політичного дискурсу на соціологічні теорії / Ю. Савельєв // *Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка.* – 2012. – Вип. 3. – С. 33–41.
7. *Солдатова Л. А.* Роль соціальної інклюзії в розвитку общества / Л. А. Солдатова // *Труд и социальные отношения.* – 2010. – № 4. – С. 101–105.
8. *Україна: на шляху до соціального залучення* : Національна Доповідь про людський розвиток 2011 / [Е. Лібанова, Ю. Левенець, О. Макарова та ін.]. – К. : Незалежне видання Програми розвитку ООН в Україні, 2011. – 124 с.
9. *Штомпка П.* Соціологія. Аналіз сучасного общества / П. Штомпка : пер. с польск. С. М. Червонной. – М. : Логос, 2005. – 664 с. + 32 с. цв. вкл.
10. *Ярская В. Н.* Інклюзія – новий код соціального рівності / В. Н. Ярская // *Образование для всех: политика и практика инклюзии* : сб. науч. ст. и науч.-метод. материалов. – Саратов : Науч. кн., 2008. – 343 с.
11. *Atkinson A. B.* Analysing and Measuring Social Inclusion in a Global Context. United Nations [Електронний ресурс] / A. B. Atkinson, E. Marlier. – New York, 2010. – Режим доступу : <http://www.un.org/esa/socdev/publications/measuring-social-inclusion.pdf>
12. *Rawal N.* Social Inclusion and Exclusion: A Review [Електронний ресурс] / Nabin Rawal // *Dhaulagiri Journal of Sociology and Anthropology.* – 2008. – Vol. 2. – P. 161–180. – Режим доступу : <http://nepjol.info/index.php/DSAJ/article/view/1362>
13. *Silver H.* Social Exclusion and Social Solidarity: Three Paradigms [Електронний ресурс] / Hilary Silver // *International Labour Review.* – 1994. – Vol. 133. – P. 531–578. – Режим доступу : http://www.socialinclusion.org.np/userfiles/file/Social_Exclusion_and_Solidarity_by_Hillary_SILVER.pdf